

УДК 811.161.2'373.45

Гориславець К. С.

СЛОВНИКИ ІНШОМОВНИХ СЛІВ
У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті простежено зародження українських лексикографічних традицій в укладанні словників іншомовних слів. Матеріалом дослідження стали словники, видані протягом 1895—1924 рр. в Україні. Увагу зосереджено на проблемах добору реєстрових одиниць, використання правописних норм в адаптації запозичених лексем, структури словника та словникової статті тощо. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати особливості еволюції лексикографічних праць даного типу й окреслити їхні вади та переваги.

Кожна сучасна мова перебуває у взаємодії з іншими - давніми, зниклими та живими - мовами, оновлюючи свій словниковий склад завдяки процесові запозичення. Відмінності між мовами позначаються на тому, яким чином відбувається лексикографічна фіксація іншомовних слів, який шлях вони проходять від мови-джерела до мови-реципієнта і яких модифікацій зазнають на цьому шляху.

В українському мовознавстві зазначених аспектів торкаються, зокрема: щодо лексичного впливу запозичень на структуру мови - С. П. Гриценко [1]; щодо розвитку семантичної структури запозичених слів - В. П. Сімонок [2]; щодо використання словотворчих моделей для адаптації запозичень - О. А. Стишов [3]; щодо лексикографічної фіксації та

нормалізації лексики - Л. В. Струганець [4] тощо.

В українській лексикографічній практиці запозичені лексеми спершу з'являлися в загальних тлумачних словниках, і лише наприкінці XIX ст. їх виокремлено в спеціальні словники. Це був час серйозної дискусії щодо статусу української мови та засобів її розвитку. Проблема поповнення словникового складу української мови іншомовною лексикою з усією гостротою постала на початку XX ст., коли нагальним стало вироблення концепції щодо співвідношення власне українських та інтернаціональних елементів у мові [5, 6].

Що ближче до нашого часу, то менше уваги приділялося принциповим питанням запозичення в українській мові, й це зрозуміло з огляду на статус української мови в російсько-радянській імперії. Хоча протягом усього XX ст. проблема запозичання так чи інакше ставала предметом окремих досліджень (про це, зокрема, писали І. І. Огієнко [6], Л. А. Кудрявцева [7], В. П. Сімонок [2] та ін.) або ж у межах ширшого контексту: як один із різновидів неологізмів - А. А. Москаленко [8]; з огляду на орфографічну фіксацію лексики в тлумачних словниках - Н. В. Соловійов [9]; у складі термінологічної лексики - Т. Р. Кияк [10] тощо. Науковці зосереджують увагу на розрізненні лексико-семантичних груп запозичених слів (В. П. Сімонок, С. П. Гриценко), дають характеристику джерел запозичення й типів запозичених лексем (І. І. Огієнко, О. Г. Муромцева [11]), вирізняють етапи та ступені адаптації запозичень (Л. М. Архипенко [12]), дискутують із приводу нагальності чи зайвості інновацій (Т. Р. Кияк). Так, О. А. Стишов серед причин активізації запозичень називає такі: потреба заповнити мовні лакуни, дія закону мовленнєвої економії, тенденція до чіткішого розрізнення слів за семантикою та сферою вживання; а також позамовні чинники - мода, лінгвальні й естетичні смаки [3, 16].

Дослідники водночас наголошують на тому, що принциповим є застосування критичного підходу до кодифікації новозасвоєних слів. Х. Пфандль зазначає, що пуристське вилучення лексики іншомовного походження може бути ефективним за певних умов: якщо утворена на ґрунті рідної мови альтернатива набуває поширення в момент, коли іншомовне слово ще цілком не охопило мовленнєвої діяльності мовного колективу; якщо внутрішня форма альтернативних моделей є прозорою для носія мови; якщо слово рідної мови є так само коротким і влучним, як його іншомовний синонім; якщо

семантика альтернативи максимально збігається із семантикою запозичення; зрештою, не менш важливою є «підтримка» альтернативи з боку влади, преси, бізнесу тощо [13, 120-121]. Як слушно зауважує Ф. П. Сороколетов, «кількісні зміни словника призводять до змін і зсувів якісного характеру, що заторкують семантичну, стилістичну і фразеологічну сфери мови. Все це ставить завдання оцінки того, що вважати фактом розвитку та збагачення мови, а що залучати до категорії мовленнєвої помилки» [14, 17].

Попри зацікавлення дослідників проблемою лексичних запозичень загалом, аналізові конкретних лексикографічних праць увагу приділено лише побіжно. Тому видається за доцільне зосередитися на такому маловивченому об'єкті дослідження, як перші українські словники чужомовних слів, видані протягом 1895-1924 рр. Їхня поява засвідчила зародження спроб застосувати науковий підхід до кодифікації запозичених лексем. Крім того, очевидно, на цьому етапі українська лексикографія, ще вільна від радянського ідеологічного впливу й «інтернаціоналізації», мала добру нагоду для започаткування національних традицій в укладанні словників такого типу.

Як справедливо зазначають більшість лексикографів, «словник є водночас об'єктом лексикографічної дійсності й предметом вивчення лексикографічної теорії» (Б. Ю. Городецький [15, 5]); «теоретична проблематика лексикографії охоплює визначення цієї дисципліни та визначення словника як її основного продукту і слова як його основного об'єкта» (П. Н. Денисов [16, 4]). (Пор.: «Словники як кінцева мета і результат лексикографічної діяльності посідають особливе місце в лінгвістичній науці, з одного боку, фіксуючи основні здобутки теорії, а з другого - систематизовано подаючи різноманітні дані про одиниці мови для широкого загалу користувачів та для розв'язання нових наукових завдань» [17, 65]).

З огляду на сказане, вважаємо за доцільне зосередитися на такому **завданні**, як розгляд і зіставлення не лише конкретного змісту і вмісту словників, а й їхньої структури (в тому числі структури статей). Крім того, щоби краще зрозуміти принципи, з яких виходили укладачі того чи іншого словника, доцільно схарактеризувати адресатів цих видань. Важливу роль відіграє й територіальний чинник - місце видання словника.

Отож **об'єктом** нашого аналізу будуть п'ять словників чужомовних слів (1895, 1906, 1910, 1918 та 1924 рр.). **Предмет** дослідження - ево-

люція словників іншомовних слів української мови за окреслений проміжок часу з огляду на їхній склад, структуру, походження, а також з'ясування переваг і прорахунків, яких припустились укладачі різних видань.

На думку Т. Кульчицької, теперішня ситуація в українській лексикографії дуже нагадує 20-ті роки ХХ ст.: «Словники видають як окремі люди, так і спеціалізовані колективи, не тільки у більших містах, а й на провінції. Часто автор чи редактор керується власним уявленням чи переконанням» [18, 12]. О. Муромцева звертає увагу на розхитування норм української літературної мови внаслідок того, що видання словників має некерований характер: їхні укладачі здебільшого ігнорують думку філологів; у науково-дослідних установах словники часто укладають колишні викладачі російської мови [11, 22]. Зважаючи на погляди цих та інших дослідників щодо сучасного стану української лексикографії, можна говорити про актуальність вивчення досвіду словникарської праці початку ХХ ст., коли процес укладання словників супроводжувався пошуком відповідей на такі принципові питання, як критерії добору слів до реєстру, способи їхньої фіксації (зокрема й застосування правописних норм), розроблення структури словникової статті та системи маркування тощо. Цей досвід розширює сучасні уявлення про завдання й можливі шляхи розвитку української лексикографії.

Однією з перших спроб укладання словника іншомовних слів можна вважати «Словар українських виразів, перейнятих з мов турецьких», опублікований Остапом Макарушкою в Записках НТШ 1895 р. [19]. Попри те що цей словничок охоплює незначну частину слів, запозичених з інших мов, він став джерелом лексикографічного матеріалу для багатьох майбутніх словників. Укладач, як дізнаємося з передмови, публікує реєстр, що його «зладив» проф. Ом. Огоновський на взірці праці Ф. Міклошича «Die türkischen Elemente in den sudost- und osteuropäischen Sprachen», а також додає власний доробок (ці слова позначено «*»). Словник О. Макарушки має характер перекладного й етимологічного: він подає слова в оригінальному написанні та їхні українські відповідники разом із похідними словами, напр.: *allah (ар.) = Бог; галакати, гулюкати; або: *hidz, hic, hęc (араб.) = щось, хтось; гич — щось марного, пусте (Шевч. Гайд.: І гич не до речі). І гич отвита не дає = цілком не відповідає. Значимо, що подання оригінальних лексем було доброю знахідкою укладача, якою, однак, не скористалися його наступники - чотири пізніші словники не містять такої інформації.

Наступною спробою створення словника іншомовних слів був *Словарик* В. Доманицького, виданий у Києві 1906 р. [20]. У передмові укладач окреслює реєстр словника: це чужі та не дуже зрозумілі слова, «що найчастіше стрічаються по книжках, газетах та журналах». Очевидною є провітницька настанова словника: статті тут написано мовою, близькою до розмовної та зрозумілою неосвіченому селянинові. Для прикладу: *Газ - Коли яку-небудь річ спалити, то вона не пропадає зовсім, а обертається в газ, який і розходить в повітрі <...> Газу є скрізь в природі, і постають вони не через огонь тільки. Де-які газу дуже шкідливі, а з де-яких велика користь людям, напр. по городах, тим газом, що виганяють з вуголя, світять скрізь та заставляють робити машини (мотори-двигуни).* «Не дуже зрозумілі слова» - це нові поняття та реалії, що далеко не завжди походять з чужих мов, напр.: *воля спілок, вселюдне голосування.* Багато статей мають енциклопедичний характер, як-от: *Галичина - країна в Австрійському царстві, де живе більш як 3 мільйони українців. Галичина ще року 1848 здобула конституцію і люде там мають більші права, як у нас: мають кілька гімназій українських, вчать по-українськи у вищих школах, уживають української мови в церкві і в суді».* Крім того, можемо припустити, що словник адресовано зросійщеній аудиторії, адже до українських слів часто подано такі собі підказки в дужках: *друк (печать), спілка (союз)* тощо. Російські відповідники подекуди використано для розкриття значення лексичних одиниць: *«Грудень - місяць декабрь».*

Словник далеко не досконалий (як за добром лексем, так і за способом їх фіксації), однак показовою є сама спроба виділити в українській мові запозичені слова. Щодо типу цього словника, то П. Горєцький цілком слушно називає його тлумачним і зауважує, що подібні видання в цей час виходили й у Росії - наприклад, «Объяснение непонятных для народа слов, встречающихся в газетах» Ф. Глебова (СПб., 1906) [21, 160].

Разючий контраст зі словником В. Доманицького демонструє виданий у Чернівцях «Словар чужих слів» Зенона Кузеля й Миколи Чайковського [22]. У передмові зазначено, що укладання словника почалося ще 1908 року. Як пише З. Кузеля, він «передав М. Чайковському математично-природописну і музичну частину, а також редагування додатку». Укладений реєстр спирається на словники Б. Грінченка і Є. Желєхівського, а також «діалектологічні словарці Верхратського, Гнатюка і Шухевича». На думку ав-

тора, його словник має «чисто українську марку», адже він містить і ті слова, що давно увійшли в українську мову, і «новіші діалектологічні позички» (напр.: *губаня* - мад. *верхня одіж* [уг.-рус.]; *гармасар* - [гуц.] рум. *жербець, отер*). Із передмови читач також дізнається про структуру статей та особливості користування словником. Укладач, як правило, намагається «давати первісну вітчизну кожного слова» (джерело запозичення, адже написання мовою оригіналу не наведено). Визначено й принцип, за яким подано значення полісемантичних слів: спочатку з'ясовується первісне (або дослівне) значення, потім - решта (похідні), позначені арабськими цифрами.

«Спис скорочень» наприкінці словника нараховує 91 позицію. Це вказівки на мову-джерело запозичення (зокрема, «ар. - з арабської мови»: *гаджі, гаїши, газеля*; «перс. - з перського»: *гарбуз, гявр*; «нім. - з німецького»: *гармідер, танок, тардіна, тзимс*; «б.-рус. - з білоруського»: *блин*; «мое. - з російського»: *бумага, деревня, таможня* та ін.), на наукову сферу («бот. — ботаніка», «грам. — грамати́ка»; незважаючи на задеклароване використання таких ремарок, їх подибуємо лише при небагатьох словах), а також ремарки щодо територіального обмеження («діал. - в діалектах»: *гача, гачур* [діял.] - *лоша, жеребець*; «гуц. - гуцульське слово»: *гентина* [гуц.] - *кусень дерева, з якого роблять клепки*; «гал. - галицьке слово»: *гнат* [гал.] - *майстер, що робить сіраки і опанчі*), інші особливості вживання та написання слів («гл. - гляди»: *гусар - гл. гусар*; «чит. - читай»: *біцикль анТ. [бісусле чит. байсейкль] прилад до їждження на двох колесах, ровер, вельосіпед*). Добір слів та форма пояснень у словникових статтях свідчить про те, що видання адресовано освіченим читачам, а це мало сприяти утвердженню української мови як повноцінного засобу спілкування та розвитку різноманітних її функціональних стилів. У рецензії В. Гнатюка на словник З. Кузелі його названо «корисним набутком для нашої лексикології і позитивним підручником для тих, що її потребують» [23, 204]. Водночас рецензент закидає укладачеві те, що не всі позначені наголоси є правильними, а при деяких словах наведено не всі їхні значення (бракує, наприклад, таких: «*абсолюторія - свідоцтво укінчення вищої школи; Тама — назва грецької букви τ*» тощо). Попри ці та інші критичні зауваги (зокрема, щодо надміру рідковживаних варваризмів та давно засвоєних слів), рецензент позитивно оцінює обрану структуру статей та систему умовних позначень.

Хронологічно наступним є «*Словник чужих слів, що вживаються в українській мові*», складений З. Пиптенком [24]. Як зазначено в передмові «Од складача», для створення цього словника великою мірою використано працю В. Доманицького, «але додано багато й нового матеріалу». Так звані незрозумілі, а також давно запозичені слова укладач намагався вилучати. З. Пиптенко у передмові не спиняється докладно на принципах побудови словникових статей. Різні значення слів пронумеровано арабськими цифрами. Перелік скорочень налічує 26 позначок, у тому числі марковано «московські» запозичення. Укладач окремо зазначає, що до словника «заведено всі чужі малозрозумілі слова, що трапляються в «Кобзарі» Т. Шевченка» (їх у словнику жодним чином не вирізнено). Як бачимо з реєстру словника, З. Пиптенко поповнює його іменами з грецької міфології (*Геркулес, Гіменей*), термінологічними назвами з різних галузей знання (*гігрометр, гідропатія, гіпертрофія*).

Розгромну рецензію на словник З. Пиптенка вміщено в часописі «Книгарь» [25]. Її автор Ан. Ніковський спершу критикує російське словникарство, яке засмічене «вольними й невольними помилками, недбалством та неухильністю». Українські ж укладачі повинні йти власним шляхом, «відповідно до нових здобутків і форм культурного життя» [25, 1406]. Що ж до словника З. Пиптенка, то рецензент закидає авторові некритичне ставлення до попередника та «випадковий» вибір чужоземних слів. Нищівних ударів з боку Ан. Ніковського зазнають пояснення у словнику З. Пиптенка. Так, на його думку, укладач «користується руками» у своїх тлумаченнях; у нього постійно виринають такі звороти, як «той, що», «таке ніби», що нагадує Ан. Ніковському балачки баби Палажки або «анекдотичного полтавця». Рецензія на «дилетантський» словник завершується справді анекдотичною статтюю З. Пиптенка: «*Шайтан тат. бог зла в ідолопоклонників далекої півночі; чорт, диявол*». «*Коли вже татари дременули на північ, - іронізує рецензент, - то справді в голову лізе всяка лайка*» [25, 1409].

Останнє видання розглядуваного періоду - «*Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську*» видавництва «Час» [26]. Як зазначено в передмові, «в складанні словника цього брали участь: П. Кіяниця, В. Лебединський, М. Могилянський, С. Паночіні, М. Пивоварь, Є. Плужник і Л. Савченко». Свою настанову укладачі формулюють так: «Подати загальноприступне й разом з тим стисле тлумачення чужих

слів, прийнятих в мові українській». Вони зауважують, що особливу увагу приділили словам із соціально-економічної галузі, хоча не обминули й тих, що трапляються у творах красного письменства. Різні значення слів у статтях відокремлено спеціальною позначкою. Словникові статті часто перетворюються на розлогі екскурси в історію, міфологію тощо. Написано їх якомога точніше з наукової точки зору та здебільшого в нейтральному тоні (за винятком статей суспільно-політичної тематики). Словник розраховано на достатньо високий освітній рівень читача. В переліку скорочень маємо 28 пунктів; серед них немає стилістичних ремарок, а також російської та білоруської мов.

У рецензії часопису «Червоний шлях» зазначено, що за допомогою словника «Часу» пояснено майже всі чужомовні слова з кількох вибраних статей часопису, що свідчить про практичну придатність видання. Крім того, на думку рецензента, цей словник «може слугувати й за примітивний політичний словничок» [27, 287]. Відзначено вичерпність змісту, науковість, стислість пояснень серед позитивних якостей словника; однак, як впливає з подальших рядків, автор рецензії - не лінгвіст.

Якщо порівнювати згадані словники іншомовних слів з огляду на сучасні засади укладання лексикографічних праць, то, звичайно, на якісно вищому рівні серед них стоїть словник М. Чайковського і З. Кузеля. Адже, на відміну від решти чотирьох словників, це видання містить розлогу передмову, в якій автори окреслюють реєстр словника, особливості використання умовних позначок і структури статей; крім того, укладачі подають детальний перелік лексикографічних джерел; обрана ж укладачами структура статті дає змогу з'ясувати наголошення, походження слова (часто й мову, що поставала посередником запозичення), особливості його написання та значення за допомогою системи скорочених позначень. Водночас варто зауважити, що на словнику З. Кузеля позначилася та мовна ситуація, що склалася на Буковині, а саме - великий вплив німецької мови. Тому серед іншомовних слів тут після грецизмів (*ганглон, гіпе, гегемонія, Гіменей*) найчисленнішою є група лексем, запозичених із німецької мови (*тамувати, барва, гвер, гемайний, гальба*). Значну кількість становлять також запозичення мадярські, румунські, чеські та польські - ці мови часто постають і як посередники для запозичення (напр.: *гуня ром. через мад. сукняна опанча, куртина; гердан тур. через рум. взірці з різнобарвних скляних пацьорків, насилених на нит-*

ку, селянка, драбинка; гбур нім. з пол. простак, хам). Як зазначає Ю. Шевельов, для мови західноукраїнської інтелігенції того часу був характерним великий вплив говірок [28, 24]. Тож не випадково подибуємо в цьому словнику чимало слів, маркованих як «*лемківське*», «*галицьке*», «*гуцульське*» або просто «*діалектне*». Щодо словників, виданих на території підросійської України, то тут немає жодного територіального маркування. Серед джерел запозичення домінує давньогрецька мова (*гінекократія, гедонізм, гектограф*), досить численними є запозичення з латини (*галера, Гельвеція, генералітет, гомосексуалізм*) та французької мови (*гавот, газон, гардемарин, гід*). У словнику 1924 р. зростає кількість слів, запозичених із німецької, англійської та голландської мов, хоча вона все одно не перевищує кількості грецизмів, латинізмів і галицизмів.

Якщо аналізувати словники з огляду на правописні принципи, з яких виходили їхні упорядники, то можна констатувати, що лексикографія відобразила характерну неусталеність правописних норм того часу. У правописі запозичених слів дискусії точилися навколо використання букв *г* і *т* (відповідно до *h* і *g*), передавання іншомовних дифтонгів, застосування «правила дев'ятки» тощо. Тож, наприклад, написання літер *г* і *т* розрізнено в словнику О. Макарушки та у «Словарі чужих слів» З. Кузеля; натомість у словниках В. Доманицького, З. Пиптенка та видавництва «Час» такого розмежування немає, пор.: *галантерейний крам* (В. Доманицький) - *гальянтерійні товари, гальянтерія* (З. Кузеля) - *галантерея* (З. Пиптенко, «Час»); *гарнізон* (В. Доманицький, З. Пиптенко) - *гарнізон* (З. Кузеля); *гегемонія* (В. Доманицький, З. Пиптенко, «Час») - *гегемонія* (З. Кузеля).

Проблемним є використання подовжених приголосних (В. Доманицький, З. Пиптенко: *гамма*; З. Кузеля: *хама*; «Час»: *гама*), передавання дифтонгів (З. Кузеля: *гаептвахта*; «Час»: *гауптвахта*), пом'якшення *л* (З. Кузеля: *гальянтерія*; З. Пиптенко, «Час»: *галантерея*). Словники часом по-різному фіксують рід запозичених лексем: *генезис* - ч. р. (В. Доманицький), *генеза* - ж. р. (З. Кузеля), варіанти *генезис* і *генеза* (З. Пиптенко), *генеза* («Час»). Розбіжності трапляються у визначенні джерел запозичення: *гамма*— *фр.* (З. Кузеля), *нім.* («Час»).

Не можна говорити й про те, що укладачі всіх аналізованих словників послідовно дотримуються певної правописної системи (далі виклад правил - за [29] та [30]). Очевидно, що О. Макарушка у своєму словнику орієнтується на сис-

тему, зафіксовану в «Руській граматиці» С Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера й ґрунтовану на так званій желехівці. Зокрема цей автор уживає літеру *g* (*райда*), г'на позначення йотованого *i* та м'якості приголосних перед *i* (*гамалія*); м'якість приголосного перед *e* та йотацію голосного позначає літерою *e* (*геенна*); м'якість приголосного перед *o* передає буквосполученням *bo* (*мельон*); не відзначає роздільної вимови губних приголосних із йотованими на письмі (*габьяк*) тощо.

Словник З. Кузелі в цілому застосовує правопис «Руської правописі зі словарцем» НТШ (Львів, 1904 р.) - спадкоємиці попередньої системи, що стала нормативною в Галичині й на Буковині: вживання букви г'в зазначеній позиції (*гуманітарний*); позначення за допомогою *ь* м'якості приголосного перед *o* (*гльоб*); використання суфікса *-ува-ти* (*группувати*) та сполучень *аї, еї, ої, уї, юї* (*героїчний*); написання *и* після *д, т, з, с, ц тар* (*гіперкритицизм*); пом'якшення *ль* перед *o* (*генеалогія*); орієнтація на західноєвропейську практику вживання *h* та *g* в словах грецького походження (*гіякинт, географія*); передавання сполуки *th* через *t* (*Голіят*). Водночас поодинокі випадки написання не узгоджуються з правилами «Руської правописі»: гайтоване (пор: гайтувати), гендг'кеп (замість гендикеп). Часто натрапляємо на неусталені (рівноправні) варіанти: *габелок/габелок/габель; галон/Гальон* та ін. Загалом же укладачі прагнуть якнайкраще відобразити особливості вимови іноземних слів засобами української мови (наприклад, у словах, запозичених із російської мови або через її посередництво: *тайга, кібітка, солдат*).

Правописні традиції решти трьох словників розглядатимемо з огляду на ті системи, що їх розробляли лінгвісти підросійської України. Зокрема, словник В. Доманицького видано в часи формування орфографічних принципів, застосованих у «Словарі української мови» Б. Грінченка (1907-1909 рр.). Отож укладач не вживає літери *ї* для позначення м'якості (*гармонія*), у відповідних іменниках середнього роду пише подвійний приголосний та *-я* (*голосування*), а також використовує буквосполучення *bo* (*гильотина*). Водночас є непослідовності: подекуди маємо літеру г'на місці *i* (*конституція*); «правило дев'ятки» застосовано не всюди (*горизонт, генезис*); подибуємо варіанти написання *и/ї* (*гальдія/п'льдія*) та *л/ль* (*вулкан/вулькан*); не всюди використано йотацію голосних (*гіг'ена, але геенна*); сполуку *th* передають рівноправні варіанти (*міф/міт*); видання пересичене подов-

женими приголосними (*грамматика, граммофон, група*).

Словник З. Пиптенка вийшов за часів усталення офіційних правописних норм української мови, що їх пізніше затверджено як «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні», підписані І. Огієнком. У цих правилах маємо, зокрема, такі положення: «1. Звук *g* в чужоземних словах передаємо через *g*: гімназія, телеграф, генерал, газета, термінологія, психологія. Примітка: В цім разі часто пишуть і *g*: телеграф, генерал. 2. У чужих словах звук *l* на письмі здебільшого не м'якчимо, цебто пишемо по «л» букви *a, o, e, y*, а не *я, e, bo, ю*: класа, план, новела, билет, легальний, легенда, легіон, лекція. <...> Примітка: В цім разі часто м'якшать *l*: кляса, плян, фльота, новеля, фільольогія і т.д.». Ці примітки, які в попередній редакції були повноцінними правилами, свідчать про поступовий перехід до нової традиції написання іншомовних слів у підросійській Україні. Тож у словнику З. Пиптенка спостерігаємо такі особливості орфографії: літери *h* та *g* передаються лише через *g* (*географія, гонг, група*); звук *l* здебільшого не зазнає пом'якшення (*галантерея, глбус*), хоча є й винятки (*гіперболя*). Власне, ці риси словник успадкував іще від свого попередника - видання В. Доманицького. Відмінності між двома словниками полягають у такому: З. Пиптенко знімає деякі подовження приголосних (*граматика, грамофон, група*), у дієсловах використовує суфікс *-ува* замість *-ова* (*группувати*). Словник непослідовний у йотації голосних (пор.: *геніальний, глдіатори*) та застосуванні «правила дев'ятки» (пор.: *горизонт, галюцінація, генезис, гідростатика*).

У словнику видавництва «Час» можна відзначити такі особливості орфографії: написання літери *g* на позначення *h* і *g* (*гармонія, гарсон*); використання літери *i* (а не *ї*) для позначення м'якості приголосних (*гегемонія, германізм*); йотація голосних (*геніальність*); непом'якшений *л* перед голосними (*гемоглобін*); непослідовне застосування «правила дев'ятки» (пор.: *гібриди, галюцінація*); позначення дифтонга *ai* через *ав* (*главкома*); зняття подовжень (*гама, генералісимум*); передавання сполуки *th* за допомогою літери *t* (*Голгота*).

Варто також звернути увагу на те, якими лексикографічними джерелами послуговувалися укладачі словників іншомовних слів. Окремий бібліографічний розділ («Важніші жерела») уміщено лише в словнику З. Кузелі та М. Чайковського. Крім тлумачних словників деяких

мов та зазначених у передмові українських словників, це етимологічні, діалектологічні, двомовні перекладні словники, видані в різних європейських країнах. Також зазначено словники іншомовних слів, серед яких маємо: українські («Словар» О. Макарушки та «Словарик» В. Доманицького), польські (напр., Arct M. Słownikczyk wyrazów obcych.- Warszawa, 1905), німецькі (напр., Heuse J. Fremdwörterbuch. 15 вид. Lpg, 1906), російські (напр., Словарь иностранных словъ. Изд. И. Жиркова,- Москва, 1909), загальні (напр., Matzenauer A. Cizi slova ve slovanckych fesech. V Brně 1870). Цей перелік, поперше, дає можливість уявити ситуацію з виданням подібних словників іншими мовами, по-друге, свідчить про ґрунтовність підходу укладачів, а по-третє, викликає в читача довіру до цього словника як джерела інформації. Що ж до решти розглядуваних словників, то О. Макарушка зазначає, що його реєстр базується на праці Ф. Міклошича; В. Доманицький та З. Пиптенко не називають жодних джерел; у передмові до видання «Часу» сказано, що в укладанні словника автори «керувалися як всіма відомими нам творами з лексикографії української виданими раніше, так і багатим термінологічним матеріалом розробленим відповідними організаціями протягом останніх часів».

Висновки

Ми зосередили увагу на словниках іншомовних слів української мови, виданих протягом 1895-1924 рр., перед розгортанням так званої українізації. На початку ХХ ст. в Україні можна констатувати не лише політичну нестабільність, а й неусталеність у царині правопису мови, її лексичних норм. Це позначилося й на особливостях розвитку лексикографії того часу. Оскільки розглянуті тут словники є першими спробами в упорядкуванні реєстру іншомовних слів, то зрозуміло, що укладачі змушені були шукати оптимальних шляхів у цій справі, подекуди орієнтуючись на іноземні видання, а часом виходячи з власного бачення, досвіду й смаку. Тож хоча словники іншомовних слів загалом можна вважати різновидом тлумачних, в аналізованих виданнях ми бачимо риси, що зближують їх зі словниками перекладними або етимологічними (словник О. Макарушки), енциклопедичними (словники В. Доманицького та З. Кузелі), діалектологічними (словник З. Кузелі), фразеологічними (додатки у вигляді оригінальних стійких виразів із перекладом українською є в словниках З. Кузелі, З. Пиптенка й «Часу»; деякі звороти містяться в основному реєстрі кожного зі словників).

Найменш упорядкованими виявилися правописні принципи словників. Спостерігаємо, що значні розходження виникали щодо використання літер *г* і *г* на позначення іншомовних *h* та *g*, пом'якшення *л* перед голосними, застосування «правила дев'ятки», йотації голосних та ін. Зазначимо, що незалежно від того, в якій частині України видано словник, його укладачі йшли приблизно тим самим шляхом, прагнучи випрацювати єдині норми кодифікації іншомовних слів. Водночас мовна ситуація в різних частинах України відбилася на доборі слів до реєстру й переважанні запозичень того чи іншого походження. Так, словник З. Кузелі та М. Чайковського містить численні запозичення, що трапляються в західноукраїнських говірках. Крім того, в цьому словнику відмежовано слова, джерелом або посередником запозичення яких є російська мова, що не було характерним для словників підросійської України.

Загалом же не можна нехтувати тієї праці, що її проробили українські лексикографи на початку ХХ ст. Закладені тоді підвалини можуть стати в пригоді сучасному укладачеві словника щодо з'ясування доцільності тих чи інших принципів, добору слів до реєстру тощо. Подальша лексикографічна практика (особливо після згортання «українізації») засвідчила штучне позбавлення української мови своєрідності й прищеплення їй чужорідних елементів на догоду радянсько-російській ідеології. Вивчення ж національних лексикографічних традицій може сприяти уникненню в сучасних словниках тих хиб, що їх спричинили багаторічні процеси спотворення лексичного складу української мови та її орфографічної системи.

Крім того, щоб усвідомити ті стереотипи й елементи, що їх штучно накинута українській мові, й особливо в питанні кодифікації лексики іншомовного походження, варто проаналізувати словники радянського періоду, залучивши до розгляду як словники іншомовних слів, так й інші типи словників (орфографічні, тлумачні, перекладні). Зрозуміти процеси, що відбувалися в тодішній українській лексикографії, дозволить з'ясування позицій «українських радянських» дослідників щодо російсько-українських контактів, «благодійного впливу» російської мови на решту мов СРСР й відповідні інноваційні явища в українській лексиці та семантиці тощо.

На сьогодні, коли тривають дискусії щодо змін в українському правописі й невизначеною залишається доля слів іншомовного походження, особливо нагальним є випрацювання зваженої позиції та пошук вагомих аргументів. Повернути

українській мові її національне обличчя й позбутися горезвісного «комплексу меншовартості» можна завдяки фаховій дискусії, а цього неможливо досягти без урахування національних (а не

тільки «інтернаціональних») традицій. Словники ж є чи не найпоказовішим відображенням цих традицій і їхньої трансформації.

1. Гриценко С. П. Лексичний вплив як чинник динаміки структури мови-реципієнта (на матеріалі лексичних запозичень українських пам'яток кін. XVI - XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук.-К., 1999.- 17 с
2. Сімонок В. П. Лексико-семантична рецепція іншомовної лексики в українській мовній картині світу: Автореф. дис. ... докт. філол. наук.- Харків, 2002,- 36 с
3. Стишов О. А. Особливості розвитку лексичного складу української мови кінця XX ст. // Мовознавство.- 1999.- № 1.- С. 7-21.
4. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії XX століття: Автореф. дис. ... докт. філол. наук.- К., 2002.- 36 с
5. Мазурик Д. В. Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук.- Львів, 2002.- 21 с
6. Огієнко И. И. Иноземные элементы въ русском языке. История проникновения заимствованных словъ въ русский языкъ.- К., 1915.- 136 с.
7. Кудрявцева Л. А. Моделирование динамики словарного состава (на материале лексических новаций рус. языка): Автореф. дисс. ... докт. філол. наук.- К., 1992,- 46 с.
8. Москаленко А. А. Про зміни в лексичній системі української мови за роки семирічки // Лексикологія та лексикографія,- К.: Наукова думка, 1966.- Вип. П.- 212 с.
9. Соловьев Н. В. Орфографический аспект описания лексики в толковом словаре // Современность и словари.- Л.: Наука, 1978.- С. 158-168.
10. Кияк Т. Р. До питання про «своє» та «чуже» в українській термінології // Мовознавство.- 1994.- № 1.- С. 22-25.
11. Муромцева О. Г. Развитие лексики украинского литературного языка во второй половине XIX - начале XX века: Автореф. дисс. ... докт. філол. наук.- К., 1986- 50 с.
12. Архипенко Л. М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кін. XX - поч. XXI ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук.- Харків, 2006,- 20 с
13. Пфандль Х. О силе и бессилии пуризма. Англицизмы и интернационализмы и их возможные альтернативы (на материале русского, словенского и хорватского языков) // Вопросы языкознания, 2003.- № 6.- С. 108-122.
14. Сороколетов Ф. П. Лексико-семантическая система и словарь национального языка // Современность и словари.- Л.: Наука, 1978.- С. 4-19.
15. Городецкий Б. Ю. Проблемы и методы современной лексикографии // Новое в зарубежной лингвистике.- М.: Прогресс, 1983,- Вып. XIV- С. 5-22.
16. Денисов П. Н. Основные проблемы теории лексикографии: Автореф. дисс. ... докт. філол. наук.- М., 1976.-44 с.
17. Широков В. А. Феноменология лексикографических систем.- К.: Наукова думка, 2004.- 328 с.
18. Кульчицька Т. Ю. Українська лексикографія ХІІІ-ХХ ст.: Бібліографічний покажчик.- Львів, 1999.- 359 с.
19. Словар українських виразів, перейнятих з мов турецьких (Причинок до професорської діяльності д-ра О. Огоновського) / Подав О. Макарушка // ЗНТШ.- 1895.-Т. 5.- С 3-14.
20. Доманицький В. Словарик: Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів,- К.: Тип. С. Борисова, 1906.- 128 с.
21. Горещий П. Й. Історія української лексикографії.- К.: Вид-во АН УРСР, 1963.- 244 с.
22. Словар чужих слів: 12000 слів чужого походження в українській мові / Зібр. З. Кузеля, М. Чайковський; Ред. З. Кузеля,- Чернівці, 1910.- 368 с
23. Гнатюк В. Словар чужих слів З. Кузеля й М. Чайковського // ЗНТШ.- 1910,- Т. 98.- С 201-204.
24. Словник чужих слів, що вживаються в українській мові / Уклад. З. Пиптенко,- К.: Поступ, 1918.- 256 с
25. Ніковський Ан. Словник чужих слів, що вживаються в українській мові З. Пиптенка // Книгарь. Літопис українського письменства тов. «Час» у Києві.- 1919.- Ч. 21.- С. 1406-1409.
26. Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську,-К.: Час- 1924,-214 с
27. С. П. Словник чужомовних слів, що увійшли в мову українську видавництва «Час» // Червоний шлях.- 1924.- № 6.- С 286-287.
28. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус-Чернівці: Рута, 1998.- 208 с
29. Історія українського правопису XVI-XX століття: Хрестоматія / В. В. Німчук, Н. В. Пуряєва (упоряд.).- К.: Наукова думка, 2004,- 583 с
30. Огієнко І. І. Історія української літературної мови / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик.- К.: Наша культура і наука, 2001,- 440 с

K. Goryslavets

THE DICTIONARIES OF FOREIGN WORDS WITHIN THE CONTEXT OF UKRAINIAN LEXICOGRAPHY OF THE LATE 19-TH AND EARLY 20-TH CENTURY

The article considers the origin of Ukrainian lexicographic traditions in compiling the dictionaries of foreign words. The material for the research was excerpted from the dictionaries published in Ukraine in 1895-1924. Special attention is focused on such problems, as the selection of units for dictionary registers, the use of orthography standards in adapting the borrowed lexemes, the choice of dictionary and entry structures, etc. The research allows to reveal the peculiarities of lexicography development in the area considered and define the weaknesses and the strengths of the given type of dictionaries.